

Primus-strejken 1913-1918

En av de märkligaste och mest långvariga strider som någonsin förekommit på svensk arbetsmarknad var den nära sex år långa Primus-konflikten 1913-18. Ur en relativt obetydlig tvist utvecklades på Lilla Essingen en strid på liv och död, som fullkomligt grusade det tidigare goda samförståndet mellan Primus' arbetare och direktör F.W. Lindqvist. Den gamla yrkesskickliga arbetarstammen försvann och verkstadsklubben upplöstes. Verkstaden fylldes i stället med strejkbrytare samtidigt som ett konkurrentföretag skapades genom verksamt stöd av Järn och Metall. Konflikten kunde lösas först sedan den man som skapat Primus försvann från arenan.

Förhållandena vid Primus var ovanliga, vilket något borde ha framgått av den nyss skildrade verkstadslockouten 1905. Företaget hade skapats av tre järnarbetare vid namn F.W. Lindqvist, J.V. Svensson och B.A. Hjorth. Av de tre hade i varje fall Lindqvist tillhört Norra järnarbetarefackföreningen och visat intresse för arbetarrörelsen vid de på 90-talet mycket vanliga julauktionerna till förmån för *Social-Demokraten*. J.V. Svenssons namn har tidigare nämnts i samband med konflikten vid automobilfabriken i Saltsjö-Järla.

Under de första 20 åren ledde Lindqvist Primus med fast hand och i starkt patriarkalisk anda. Något kollektivavtal i gängse mening existerade inte 1913. De flesta arbetarna var medlemmar i Järn och Metall. Såväl löner som övriga arbetsvillkor var goda.

Striden började i januari 1913 då arbetaren Helge Karlsson vägrade att utföra ett arbete till det ackordspris som hans förman satt. Karlsson begärde att arbetet skulle utföras mot timbetalning, men förmannen vägrade detta. Då Karlsson fortsatte att hävda sin uppfattning avskedades han med omedelbar verkan. Arbetskamraterna betraktade avskedandet som orättvist och verkstadsklubben begärde att han skulle återtagas. Klubben räknade med att Lindqvist som vanligt skulle visa ett rimligt tillmötesgående.

Men denne valde att stödja förmannen och Karlssons avsked stod fast. Även en vädjan att låta tvisten gå till skiljedom avvisades.

Lindqvist hade under uppbyggnadsåren varit mycket samarbetsvillig, men efterorstrejken 1909 uppträtt allt mer irriterad och despotisk vid kontakterna med arbetarna. Det blev allt svårare att genom underhandling komma till rätta med påtagliga missförhållanden i produktionen. Lindqvist avvisade ofta klubbens framställningar med beskedet: "Det är jag som leder fabriken". När klubben föreslog skiljedomsförfarande svarade han: "Jag har själv skött verkstaden hittills. Det tänker jag göra även i fortsättningen".

Trots att Lindqvist avvisat två förslag att få tvisten ur världen gjorde klubbstyrelsen ännu ett försök att rädda Karlsson genom att i ett brev till Lindqvist skriva, att det var orättvist att avskeda en arbetare därför att en överenskommelse inte kunnat uppnås om ett ackordspris. Detta, menade klubben, hade skapat ett osäkerhetstillstånd för alla arbetare, som kunde leda till att de nödgades begära att få utföra allt arbete mot timlön. I brevet underrättades Lindqvist om att arbetet skulle nedläggas den 29 januari om Karlsson inte återtog. Man räknade dock med att Lindqvist önskade medverka till att de lugna och stabila förhållanden, som alltid kännetecknat verksamheten vid Primus, snarast återställdes.

Men klubbens förhoppningar saknade förankring i verkligheten. Skrivelsen lämnades obesvarad och den 29 januari 1913 inleddes ett krig som skulle pågå i närmare sex år. Först i november 1918 avblåstes konflikten.

Strejk för livsviktig princip

För arbetarna vid Primus gällde striden inte bara solidariteten med Helge Karlsson. Den gällde också var och en av dem och en viktig princip för alla verkstadsarbetare. Detta framgick inte minst av en artikel i *Järnarbetaren* strax efter konfliktens utbrott:

För oss organiserade järnarbetare likaväl som för alla organiserade arbetare i övrigt är denna strid av stor principiell betydelse. Man får icke under några omständigheter växa fast i föreställningen att det här endast gäller att kämpa för att få tillbaka i arbetet den orättvist avskedade kamraten. Vid sidan om denna viktiga fråga gäller det även arbetarnas medinflytande på bestämmande av ackordspriser och avlöningar i övrigt. På denna princip får icke tummas. Konsekvenserna skulle bli oöverskådliga om den rätt, som vi genom våra organisationer lyckats tillkämpa oss, så lättvindigt skulle kunna bli oss frångången som fallet vid Primus ger vid handen.

Medinflytande över ackordspriserna var en livsviktig fråga. I avtalen fanns sedan länge fastslaget att "ackordspriser skola gemensamt upprät-

tas eller överenskommelse träffas genom fri förhandling". Ingen part hade någon rätt att diktatoriskt bestämma hur mycket som skulle betalas för det eller det arbetet. Allra minst hade en arbetsgivare rätt att avskeda en arbetare därför att en överenskommelse inte kunde träffas om ett visst ackordspris.

I den borgerliga pressen förklarade direktör Lindqvist att löneförhållandena vid Primus var mycket goda. Manliga arbetare förtjänade i allmänhet 40 kr i veckan. Vid ackordsarbete kunde veckoförtjänsten med någon flit lätt drivas upp till 60 kr. När det gällde ny kvinnlig arbetskraft sade han, att arbeterskor utan några förkunskaper kunde betalas med 25-35 kr i veckan.

Det uttalandet föranledde *Aftonbladet* till kommentaren, att "Primusbolaget har ju varit känt för sin stora humanitet mot arbetarna och för de goda förhållanden som varit rådande på arbetsplatsen, vadan den nu iscensatta strejken synes vara ganska lättsinnig".

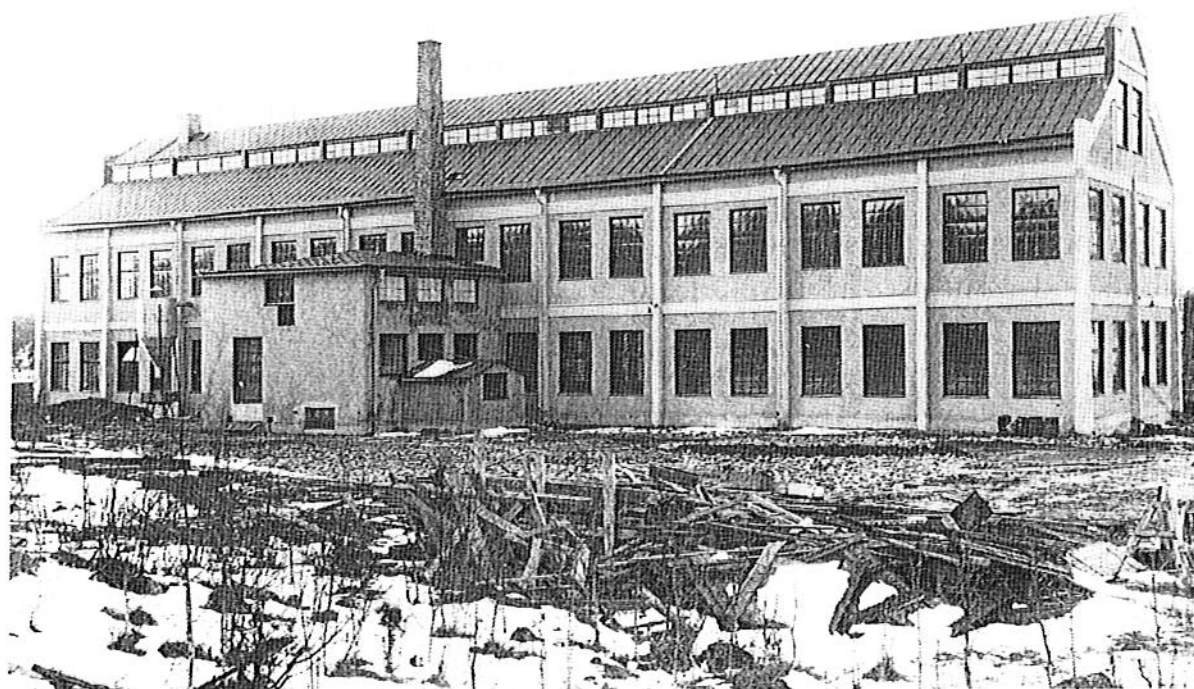
Primus' arbetare kunde inte godkänna Lindqvists skönmålning. Mäns löner nådde i regel inte över 38 kr i veckan och de arbetare som förtjänade mer än 50 kr var lätt räknade. Hade en arbetare nått upp till 44 kr under en vecka hade han varit tvungen att "blodarbета". De kvinnliga arbetarna hade inga veckoinkomster på 25-35 kr utan fick nöja sig med hälften. Dessutom påpekades i repliken att det forna humana behandlingssättet på Primus övergått i despoti med tendenser till lönereduceringar och ett bestämt uppsåt att gå vid sidan om verkstadsklubben.

Misslyckade medlingsförsök

Trots att Primus-chefen sagt nej till medling ingrep statens förlikningsman Allan Cederborg. Han förde parterna samman och lade fram ett medlingsförslag i vilket sades "att där överenskommelse ej kan träffas om ackordspris, sådant icke föranleder arbetarens avskedande, utan arbetare får utföra arbetet mot timlön". Som motprestation föreslog Cederborg, att arbetarna skulle återkalla sin begäran om Helge Karlssons återtagande i arbetet och själva återgå den 10 februari. Hela arbetsstyrkan skulle återtagas och inga repressalier få förekomma.

Direktör Lindqvist avvisade omedelbart förlikningsmannens förslag. Verkstadsklubben accepterade förslaget men stod fast vid kravet på att Karlsson skulle återtas. I brevet till förlikningsmannen skrev klubben:

Det synes arbetarna vara oriktigt, att en kamrat som hävdar den principen att han skall äga arbeta mot timlön när icke överenskommelse om ackordspris kan nås, nu därför skall

På initiativ av strejkande Primus-arbetare startades med Metalls stöd en konkurrentfabrik till Primus. Den fick namnet Radius och låg i Tellusborg. Metallarbetarens redaktör Karl Lund gjorde i januari 1914 ett besök i den nya fabriken. I en artikel i förbundsorganet konstaterade han, att fabrikens exteriör var synnerligen tilltalande och det goda intrycket förstärktes ytterligare när man kom in i fabriken med "dess höga, ljusa och luftiga rum."

Omgivningen beskrev han så här: "Tellusborg är ett litet förstadssamhälle, dit en mängd arbetare flyttat ut från stadens gator och gränder. Där finner man stadens bekvämligheter förenade med lantlivets behag. Det är ej utan att det är litet omständigheter och krångligheter förenade med en tripp ditut; men om någon tid då den nya Liljeholmsbron är färdig blir förbindelsen bekvämare."

bliva lidande, i all synnerhet som genom underhandlingen fastställts, att det ej vore meningen att vid verkstaden tillämpa, att arbetare som vägrade taga erbjudet arbete skall avskedas.

När strejken pågått några veckor och Lindqvist lyckats anställa ett par hundra strejkbrytare gjordes ett nytt medlingsförsök, denna gång av *Stockholms-Tidningen*. Dess redaktör trodde att konflikten berodde på ett missförstånd, och föreslog därför att ett 80-tal äldre familjeförsörjare skulle återtagas för att arbeta sida vid sida med strejkbrytarna. Inget hände dock och efter en tid måste tidningen erkänna att "ett i arbetskonflikternas reguljära förlopp hittills nästan okänt moment" rönt lika liten framgång som det officiella medlingsförsöket. Järn och Metall hade funnit det stridande mot solidariteten att utlämna lejonparten av de gamla Primus-arbetarna för att en mindre del skulle få gå in och arbeta sida vid sida med strejkbrytarna. Även Lindqvist avböjde tidningens medlingshjälp. *Stockholms-Tidningen* kommenterade syrligt och besviken: "Erkännas måste dock, att vi fullständigt misstagit oss i ett av-

seende, nämligen då vi ansåg det självklart att Primuschefen, själv fordom arbetare och medlem av Järn- och Metallarbetareförbundet, gärna skulle förhandla med sin gamla organisation, åtminstone i en ren humanitetsfråga”.

Lindqvist ville mycket riktigt inte förhandla med sitt gamla förbund utan på egen hand rida ut den storm han framkallat, kosta vad kosta ville. Han satte igång hela maskineriet för att värva strejkbrytare i stället för de gamla arbetarna, som så ”läattsinnigt” lämnat Primus. Det fanns vid Primus vid strejkens utbrott ungefär 350 arbetare. Av dem var närmare 300 organiserade. 274 gick ut i strejk och några tilläts av olika anledningar fortsätta arbetet. Några få gick tillbaka och blev strejkbrytare. Då de strejkandes sammanhållning fortsatte att vara orubblig mobiliserade Lindqvist strejkbrytare från Herous beryktade byrå vid Apelbergsgatan. Han annonserade också i tidningar över hela Sverige om de goda förmåner som de anställda åtnjöt vid Primus. Det var inte så noga med yrkesskickligheten.

Strejkbrytare med polismans befogenheter

Till en början uppstod vissa problem vid frakten av strejkbrytarna till och från Lilla Essingen, då många och inte bara de strejkande ville närvara vid ilastningarna och se hur de såg ut, som ville hjälpa Lindqvist i hans kamp mot Primus' gamla arbetarkår. För att vilseleda den aldrig svikande uppvaktningen lade under de första strejkmånaderna båtarna till vid varierande platser, som Riddarholmen, Klara Strand, Kungsholmstorg o.s.v.

När nyfikenheten slappnat skrev Robert Ägren i *Järnarbetaren* sommaren 1913:

Jag befann mig händelsevis härom kvällen vid Norr Mälarstrand, som det konstgjorda namnet för Kungsholmslandet lyder, då den tillförordnade färjan på Essingetraden tog land, fylld av passagerare från Primus. Det var så fredligt som helst, en poliskonstapel stod på avstånd och intresserade sig för något annat, och en helgdagsklädd strejkande såg resignerat på debarkeringen av den långa raden ”arbetsvilliga”. Det var således ingenting att resonera över inte ett uns av gatans sensation ens, och ändå var det något.

Det fanns något i blicken då de hoppade i land damerna och herrarna, och då de ofrivilligt såg sig omkring som var de landsflyktingar på främmande jord. Då tänkte jag på strejkbryteriets psykologi. Var hade jag sett de blickarna förr, var dessa skyndande steg för att komma undan någon fara som inte fanns? Jo, förbrytare på väg till rätten blicka sig omkring. Skall jag stå till svars för vad ont jag gjort? Jag mindes rörelser och minspel, de halva hastande stegen från rådhusrätt och polisdomstol. Men här vid Primusbryggan på Kungsholmslandet fanns ju inga domare, ingen åklagare, ingen gevaldiger,

bara mitt okända jag, en poliskonstapel och en stillsam strejkande, som för tjugonde gången såg samma landsättning.

Vad var det då frågade jag mig och svaret kom av sig självt: det var deras individuella hedersmedvetande allierat med deras sociala samveten, låt mig kalla det så som anklagade dem, strejkbrytarna. Det var därför de kutade rygg och såg sig så onödigt rädda omkring. Det var därför stegen var så nervösa och hela intrycket så smått underligt. De visste att de hade gjort en oförlåtlig orätt, liksom hunden vet att han gjort orätt, då han stulit sin herres sista stek. Hunden fruktar stryket, det gör kanske strejkbrytarna också. Men stryk är litet gammalmodigt. Man dresserar hundarna på annat sätt numera.

De strejkandes uppvaktning vid båtarnas tilläggsplatser irriterade självfallet direktör Lindqvist. Han greps av nervositet och anhöll, utan att något övervåld eller upplopp ägt rum, hos polismästaren att två av hans strejkbrytare skulle erhålla polismans skydd och befogenhet inte bara på Lilla Essingen, utan även vid båtarnas tilläggsplatser samt på stadens gator. Han gjorde en liknande framställning till länsstyrelsen.

Trots kraftiga protester mot polismaktens partitagande i en arbetskonflikt godkändes framställningen och polisfullmakter utfärdades åt några strejkbrytare. Polisens agerande väckte stark förbittring inte bara bland arbetarna. En rad kända stockholmare gjorde en framställning till överståthållaren att han, för att icke rubba Stockholms arbetarebefolkningens tillit till opartiskheten hos överståthållareämbetet för polisärenden, skulle ta saken under förnyad omprövning. I framställningen sades bl.a.:

En sådan extraordinär polisåtgärd måste hos huvudstadens arbetare tolkas som en direkt handräckning åt den ena parten i den utbrutna konflikten och vi vill härmed hemställa att herr överståthållaren måtte taga denna sak under allvarlig prövning och vidtaga den åtgärd, som omständigheterna betinga. Vi är fast övertygade om att i en arbetskonflikt, där statens förlikningsman redan vidtagit åtgärder för medling och där striden gäller en stor principfråga för arbetarna sådana åtgärder såsom den här av polismästaren vidtagna endast är ägnade att förbittra striden och störa möjligheterna till förlikning. Det är vår bestämda uppfattning att herr överståthållaren vid närmare prövning av saken skall förstå våra betänkligheter i detta fall och vidtaga den åtgärd med hänsyn till polisens grannliga kall, som kan vara mest lämplig.

Åkarpsslagen mot Primus arbetare

Vilken uppgift extrapoliserna skulle tjäna blev uppenbart då Åkarpsslagen (se nedan) åberopades för att skydda strejkbrytarna. Då och då förekom slitningar mellan strejkbrytare och strejkande. Primus, strejkbrytarpoliserna och åklagarmakten visade genast stark vilja att tvätta strejkbrytarna vita som snö och lägga all skuld på de strejkande.

Förbundsstyrelsen ägnade konflikten vid Primus stort utrymme i 1913 års verksamhetsberättelse och nagelfor framförallt polisens nit om strejkbrytarna. Strejkbrytarna trodde tydligen att de kunde tillåta sig vad som helst skyddade som de var av såväl polis som Åkarpslagen.

Förbundsstyrelsen tog upp ett mål, som visade hur polisen ansåg sig kunna "behandla oförvitliga arbetare, som inte gjort annat än sett på strejkbrytarna då de under polisbevakning transporterades till sina hem". En kvinnlig strejkbrytare uppgav en dag att hon skulle ha sparkats på benen av en strejkande. I verkligheten hade hon endast trampats på foten.

På detektivpolisen (som det hette ännu 1913) blev två kvinnor, den ena anhalten och den andra vittne, hänsynslöst behandlade. Vittnet kallades för "mocka". Tillfrågad vad hon sysslade med svarade hon att hon var en strejkande Primusarbetare varvid den "cyniske polisdrängen" yttrade till den unga kvinnan: Ska ni då ut och förtjäna på annat sätt?"

– Man blir förbluffad, skrev förbundsstyrelsen, över vilken brutalitet och oförskämdhet dylika herrar tillåter sig att lägga i dagen vid sådana tillfällen. Men det är ju meningslöst att fordra något annat. De är ju fostrade till att vara på detta sätt och det lär ju vara i överensstämmelse med god ton inom det lägret. Men nog förefaller det ändå något egendomligt, att i vår tid de av det skattebetalande folket avlönade påvarna ska ha rätt, att uppträda på ett så brutalt och oförskämt sätt.

Åkarps-lagen hade instiftats 1899. Den var det mest markanta uttrycket för de styrandes ambitioner att i konflikter ta parti mot fackföreningsrörelsen. Kort uttryckt innebar Åkarps-lagen, att strejkvakter som sökte tvinga någon att delta i strejk kunde dömas till upp till två års straffarbete. Strejkande kunde häktas enbart på angivelse om sådan verksamhet, utan att våld eller hot kunnat konstateras. Lagen stred mot vanliga svenska rättsprinciper och hade avstyrkts av Högsta domstolen. Men för den högerdominerade riksdagsmajoriteten gällde det att framför allt ge polisen möjlighet att anhålla strejkledare.

Den förhatliga lagen kunde avskaffas först då socialdemokraterna på 30-talet vann majoritet i riksdagen. Åkarpslagen var enligt docent Åke Elmér i "Från Fattig-Sverige till välfärdsstat" ett belysande exempel på rättsuppfattningens beroende av ekonomiska och politiska inflytelser från de maktägande. Lagen blev ett bekymmer även för det högerparti som infört lagen. 1948 konstaterade högerledaren Gösta Bagge att lagen stred mot den rättsuppfattning, som rådde hos stora svenska folkgrupper. Den tedde sig som ett maktöversgrepp och fick långvariga följder för svenska folkets psykologiska inställning.

Fem Åkarps-mål väcktes 1913 för rena struntsaker vid Stockholms rådhusrätt.

När den misslyckade åtalsskampanjen slutade sammanfattade arbetarnas advokat Wilhelm Hellberg i en artikel i *Social-Demokraten* vad som pågått:

Sålunda. Primuskonfliktens rättsliga facit: tre knuffar och en trampning på hälarna har varit det material genom vilket arbetsledningen vid Primus och åklagaremakten velat komma de strejkande till livs och skapa Åkarps-förbrytare. Fem åtal har följt i denna karga jordmån. Detta är den samlade "brottslighet" vartill över tre hundra arbetare under en skarp, bitter och långvarig konflikt gjort sig skyldiga. En "brottslighet" som redan blivit av domstolarna underkänd och som väckt berättigad harm i många sinnen, som kastat löje över åklagarmakten och skapat onödigt arbete åt våra redan förut betungade domstolar.

Storstrejken ryckte masken från rättsskipningen och blottade ett partitagande, som mer än något i vår tid skadat domstolarnas auktoritet. Det föranledde JO:s inskridande i ett flertal fall, uppenbarande åklagarmaktens okunnighet och den bristfälliga och otydliga lagens fara för rättssäkerheten. Men den fick dock leva ännu fyra år för att åter bli underkänd. Skall då icke harmen och sorgen över 1909 års felgrepp och det farliga löjet över 1913 års Åkarpsrättsskipning tillsammans mäktat skapa en så stark opinion mot en fördärlig klasslag, att de rättänkande och seende omsider får resa gravstenen över ofoget, även mot de andras protester. Kunde icke löjet väcka dem, som slog dövsörat till för det rättvisa i kravet och göra dem seende, som föll i beundran för bastarden mellan orättfärdigheten och klokheten?

De strejkande blev snabbt allt färre, därför att de snart fick arbete vid andra företag. Framförallt var Primusbolagets konkurrenter Lux och Optimus angelägna att få överta en del av Primus' yrkesskickliga arbetarkår. När strejken inleddes vid Primus svävade konflikthot över Lux och Optimus i samband med pågående lönerörelser. Så snart strejken vid Primus blev känd avvecklades ögonblickligen dessa tvister och arbetarna fick lönekraven godkända. De med Primus konkurrerande fotogenköksfabrikanterna fick genom strejken en trumf på hand och stärkte ytterligare sin ställning genom att nyanställa arbetare från Primus.

För alltid förlorad strid?

När strejken den 29 juli 1913 pågått ett halvt år rapporterades att 95 arbetare fortfarande var utan arbete. De övriga hade fått arbete vid andra verkstäder och inte bara vid Lux och Optimus. De strejkandes sammanhållning var monstergill och direktör Lindqvist hade endast lyckats locka tillbaka nio av sina forna arbetare utom de 11 som aldrig gick ut i strejk.

Samma läge rådde när strejken pågått ett helt år. Då hade Metall betalat ut strejkunderstöd till lägst 85 medlemmar i 50 veckor utan att någon lösning av konflikten kunnat skönjas. Förbundsstyrelsen diskute-

rade om den enligt praxis skulle upphöra med utbetalning, men beslutade fortsätta ytterligare en tid. Visserligen ansåg förbundsstyrelsen att det låg nära till hands att betrakta Primus-striden som för alltid förlorad, men sade den,

erfarenheterna inom arbetarnas organisationsverksamhet visar ju dock, beroende på flera samverkande omständigheter, att även om det ibland dragit rätt långt ut på tiden, arbetsgivaren slutligen sett sig nödsakad att göra upp sina mellanhavanden med arbetarnas organisation.

Av konflikten återstod endast förbundets 1914 utfärdade blockad mot Primus. Att den inte varit helt verkningslös kom en bekräftelse på i början av 1916. Då fick nämligen Metall ett brev från vid Primus selsatta arbetare med anhållan om att få göra avbön och ingå i förbundet. "Det är vårt fasta beslut", stod det i brevet, "att vi alla vid Primus anställda arbetare vilja bli medlemmar av Edert förbund och bli kamrater med alla organiserade arbetare".

Förbundet remitterade brevet till Primusarbetarnas avdelning, d.v.s. Metallarbetarefackföreningen. Den anordnade i samråd med platsstyrelsen ett möte i av strejkbrytarna förhyrd lokal den 2 april 1916. Brytarna upprepade sin vilja att göra avbön och ett resultat av mötet blev att något som kallades "Primusarbetarnas diskussionsklubb" bildades.

Vid ett nytt möte den 16 april meddelade avdelningens företrädare, att den enda förutsättningen för strejkbrytarna att vinna medlemskap var att de omedelbart upphörde med strejkbryteriet och lämnade Primus. Ingen av brytarna trodde dock att de skulle ha någon chans att få arbete på annat håll och därför rann försöket snabbt ut i sanden. Av de 208 som vid denna tidpunkt arbetade vid Primus hade 114 sökt medlemskap i diskussionsklubben.

Dyster epilog för Primus' grundare

Först i november 1918 nådde den fem år och tio månader långa striden sitt slut genom att F.W. Lindqvist överlämnade företaget till sin medarbetare från 1892, B.A. Hjorth, för att sedan för alltid försvinna från Primus.

Fabrikör Hjorth tillkallade omedelbart förlikningsman Cederborg och efter kort tid träffades en överenskommelse, som torde äga få motsvarigheter i svensk avtalshistoria. Hjorth utfäste sig nämligen till att, med undantag för några få förmän och andra, entlediga samtliga arbetare vid Primus och att inte återtaga någon av dem i sin tjänst förrän de ordnat upp sina mellanhavanden med Metall.

J.Th. Johansson (1872-1960) var förbundsordförande vid Primusstrejkens utbrott 1913. Tidigare hade han varit ordförande i Metall-Ettan, senare förbundssekreterare och redaktör för Järnarbetaren. Han efterträdde Ernst Blomberg 1911 som förbundsordförande. 1913 fick han som direktör ta hand om uppgiften att med Radius skapa en konkurrentfabrik till Primus. Han ledde företaget till sin död 1960. Tre år senare gick det samman med AB Optimus.

Den 7 juni 1963 hölls det sista mötet med Radius' verkstadsklubb. Den hade bildats 50 år tidigare, den 6 juni 1913.

Den 9 november 1918 utfärdade förbundsstyrelsen följande tillkännagivande:

UPPHÄVD BLOCKAD

Sedan uppgörelse nu träffats uti den sedan januari 1913 pågående konflikten vid AB Primus, Stockholm, förklaras härmed den mot nämnda bolag och dess tillverkning riktade blockaden upphävd och står det således varje medlem fritt att därstädes taga anställning.

Lindqvist kände utan tvivel en oerhörd bitterhet över att behöva lämna det företag som tack vare honom utvecklats till en världsindustri, men tragedin var i någon mån självförvållad. Den senare försvarsministern och landshövdingen Ivar Vennerström skrev 1927 en historik om Primus' verkstadsklubbs första 30 år och i den konstaterade han, att det visserligen var sant att den uppfinning vid vilken Lindqvists namn blev fäst legat till grund för den Primusfabrikation vars rykte gick ut över världen. Det var också sant att framgången i lika mån berott på kamratskapet från en driftig företagare och en driftig försäljningschef. Men det var också lika sant att Primusarbetarna hade haft sin anpart i den beundransvärda utvecklingen. Vennerström noterade att det låg ett stort stycke sanning i vad en gammal arbetskamrat till direktör Lindqvist hade skrivit vid strejkens utbrott 1913:

Den lilla verkstaden hade blivit en jättefabrik, men därmed tycks ni också ha glömt, att ni på hela denna segergång följts av en stab arbetare av oskattbart värde, utan vilken ni lika gärna kunde ha följt de många konkurrenternas väg under isen. Ni tycks ha varit så bländad av det myckna guldets och de många maskinerna, att ni helt glömt bort den viktiga faktorn för en industri – den levande, **intelligenta** arbetskraften!

Metall startar Radius

Konflikten vid Primus blev den direkta anledningen till startandet av fotogenköksfabriken Radius. Uppslaget kom från strejkande arbetare, som vände sig till Metalls ordförande J.Th. Johansson. Denne tog kontakt med Olof Aschberg, bankdirektör i den med arbetarrörelsen nära lierade Nya Banken. Aschberg blev intresserad och utfäste att skaffa nödvändigt kapital om Metall tecknade aktier för 100.000 kr. Efter en del initialsvårigheter förhyrdes en liten verkstad samt började byggandet av ett nytt fabrikskomplex i Tellusborg. Radius blev därmed den första större industri som förlades till denna förort till Stockholm.

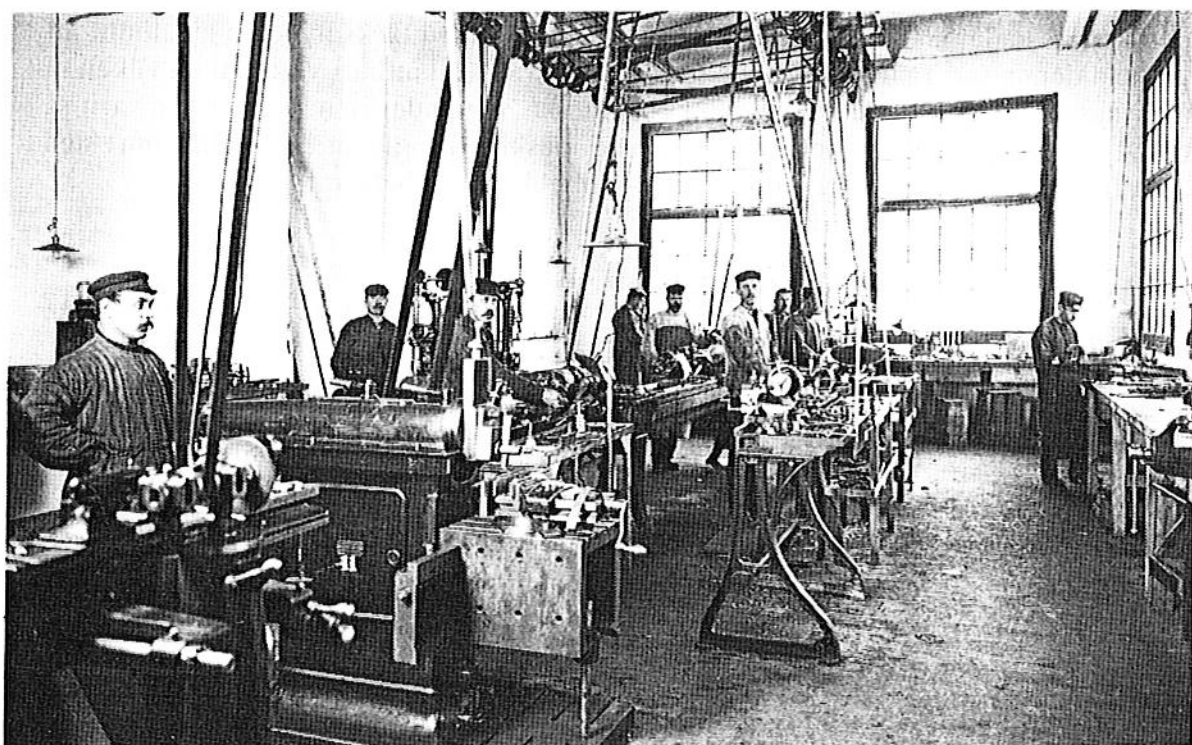
Bland dem som tecknade aktier i Radius var förutom J.Th. Johansson även Olof Aschberg, hovrättsnotarie Erik Lundberg. LO-ordföranden Herman Lindqvist, Hjalmar Branting samt bokförläggarna Karl-Otto och Tor Bonnier. Den senare ingick i den första styrelsen och satt länge kvar i den.

Radius annonserade efter en verkställande direktör utan att finna någon lämplig kandidat. Aschberg föreslog då att J.Th. Johansson skulle ställa sig till förfogande, vilket han gjorde. Hans tid som förbundsordförande blev alltså mycket kort. Han hade efterträtt Ernst Blomberg när denne hastigt avled 1911.

Johansson hade varit en skicklig funktionär i Järn och Metall och han var *Järnarbetarens* förste heltidsanställda redaktör. Han hade obestridda ledaregenskaper, men dessa betvivlades dock till en början av Radius' arbetare, i all synnerhet som Johansson trädde till ungefär samtidigt med att första världskriget utbröt i augusti 1914 och den nya fabriksens förutsättningar totalt förändrades genom det nya världsläget. Men deras tvivel visade sig tidigt vara ogrundade. J.Th. Johansson blev även en stark och framgångsrik företagsledare.

Förbundsstyrelsens beslut att teckna aktier i Radius föranledde stark kritik vid 1913 års kongress, men den avvisades av en av de strejkande Primusarbetarna, B. Bastholm, som länge varit en förgrundsfigur i avdelning 9, Metallarbetarefackföreningen.

Med tiden kom dock förbundet i en besvärlig situation. Metall var på en gång såväl aktieägare som företrädare för Radius' arbetare. Dessa

Radius startade 1914 och sysselsatte till en början ett 40-tal f.d. Primus-arbetare.

väntade att förbundet skulle utnyttja sitt inflytande inom bolaget för att tillgodose deras önskemål, vilken inte begränsades till arbetsvillkoren utan sträckte sig vida längre. Förbundet hade å andra sidan inte aktiemajoriteten och var varken berett att eller i stånd att åta sig ansvaret för företagets skötsel.

Arbetarnas krav hotade att komma i konflikt med de mer affärs-mässiga synpunkterna på företagets drift och att ytterligare öka vanskligheterna i de uppgifter företagsledningen ställts inför genom krigets utbrott. För både J.Th. Johansson och förbundsledningen blev den rådande situationen ohållbar. Johansson föreslog därför att förbundet antingen borde förvärva samtliga aktier i Radius eller också sälja sin aktiepost. 1916 förordade Johan-Olov Johansson en försäljning av aktierna i Radius och vid kongressen samma år fattades beslut om att försäljningen borde ske vid en lämplig tidpunkt. Den skedde omedelbart och aktierna avyttrades till paripris.

Såväl de dystraste profetiorna som de mest långtgående förhoppningarna som förekom vid Metalls beslut att engagera sig i Radius visade sig ogrundade. Ekonomiskt sett blev företaget ur alla synpunkter en framgång. Metall fick igen det insatta kapitalet och dess utgifter för Primus-konflikten minskade. En stor del av äran för företagets utveckling fick tillskrivas J.Th. Johansson, som i 47 år förblev Radius' verkställande direktör.